

Exploring the Influence of Companions' Qirā'āt on Early Sunni Tafsīr

Ameneh Omidī¹ and Seyyed Sajjad Gholami² and Fatemeh Omidī³

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Eghlid Higher Education Center, Eghlid, Iran: omidi@eghli.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Theology, Yasouj University, Yasouj, Iran: s.gholami@yu.ac.ir
3. M.A. Graduate in Quran and Hadith Sciences, Yasouj University, Yasouj, Iran: omidi70@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
9 September 2025
Received in revised form:
8 November 2025
Accepted:
7 December 2025
Available online:
31 December 2025

Keywords:
Companions'
qirā'āt;
Early Sunni tafsīr;
'Uthmānī codex;
'Abdullah ibn
Mas'ūd;
Abī ibn Ka'b;
Comparative tafsīr.

ABSTRACT

Objective: This study investigates the impact of the Qur'ānic recitations (*qirā'āt*) of the Companions—particularly 'Abdullah ibn Mas'ūd and Abī ibn Ka'b—on early Sunni tafsīr (1st–4th centuries AH). The primary research question examines how and to what extent these *qirā'āt* influenced the exegetical approaches of early commentators, and their relation to the standardized 'Uthmānī codex.

Method: A descriptive-analytical approach was employed, focusing on key early Sunni tafsīrs: *Ma'ānī al-Qur'ān* by al-Farrā, *Tafsīr al-Qur'ān al-Azīm* by Ibn Abi Hatim al-Rāzī, and *I'rāb al-Qur'ān* by Al-Nahhās. Instances of the Companions' *qirā'āt* were systematically collected and analyzed, with attention to their alignment or divergence from the 'Uthmānī *qirā'āt* and the interpretive approach of the commentator (reporting, explanatory, or analytical).

Findings: Research findings indicate that the majority of the companions' opinions in early commentaries pertain to Abdullah ibn Mas'ūd and Ubay ibn Ka'b. Commentators, while referencing the well-known and widespread recitations, also alluded to the recitations of these two companions. However, these references were primarily reportative, and the commentators did not engage in analyzing, clarifying, or prioritizing the companions' recitations. In numerous instances, such as in verses Baqarah 78, Baqarah 24, Kahf 4, Kahf 8, and Zumar 3, commentators treated the companions' recitations as their interpretive theories rather than independent recitations. Furthermore, the recitations of Ibn Mas'ūd and Ubay ibn Ka'b were sometimes in agreement with the prevalent recitation (e.g., Yunus 2 and Inṣān/4) and sometimes divergent (e.g., Baqarah 322 and Al-Imrān 818). In cases of discrepancy, commentators, without favoring a particular recitation, contented themselves with merely reporting the difference.

Conclusion: Despite the formal establishment of the 'Uthmānī codex, early Sunni exegetes did not omit reference to the Companions' *qirā'āt*. Their approach was largely cautious and reporting-oriented; they recognized these readings as exegetical insights rather than independent textual variants to rival the 'Uthmānī text. This cautious approach reflects: (1) the marginalization of non-'Uthmānī codices, and (2) uncertainty regarding the permissibility of elevating or interpreting variant readings. Nonetheless, the consistent reporting of these *qirā'āt* indicates the exegetes' effort to preserve the interpretive heritage of the pious predecessors, illuminating the early interplay between Companion recitations and Sunni exegetical tradition.

Cite this article: Omidī, A.; & Gholami, S.S.; & Omidī, F. (2025). Exploring the Influence of Companions' Qirā'āt on Early Sunni Tafsīr. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 287-316. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.19292.1267>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2026.19292.1267>

Introduction

Following the standardization of the Qur'ān under Caliph 'Uthmān ibn 'Affān, the circulation of non-'Uthmānī codices — including those of Ibn Mas'ūd, Abī b. Ka'b, and Abū Mūsā al-Ash'arī — was restricted. However, prominent scholars such as Makki b. Abī Ṭālib, Damiṭī, Ibn Khālawiyah, and early exegetes including al-Farrā, Ibn Abi Hatim, Al-Naḥḥās, and al-Ṭabarī preserved awareness of these codices.

This study investigates how the qirā'āt of Companions influenced early Sunni tafsīr. Specifically, it addresses whether commentators treated these readings with the same authority as the 'Uthmānī qirā'ah and identifies which non-'Uthmānī codices were most influential.

Despite numerous studies in the field of Qira'at (recitations) and Tafsir (exegesis), no independent study has yet been conducted that delves into the influence of the Companions' recitations on early Sunni exegeses, focusing on prominent works such as Ma'ani al-Qur'an by al-Farra', Tafsir Ibn Abi Hatim, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. This research seeks to fill this gap and answer the aforementioned questions.

Methodology

A qualitative, foundational study using a descriptive-analytical approach was undertaken. Three key tafsīrs were selected purposively:

Ma'ānī al-Qur'ān (al-Farrā, d. 207 AH) – linguistic-literary focus

Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm (Ibn Abi Hatim al-Rāzī, d. 327 AH) – ḥadīth-oriented

I'rāb al-Qur'ān (Al-Naḥḥās, d. 338 AH) – syntactic and qirā'ah emphasis

Data collection involved systematic identification and cataloging of all references to Companions' qirā'āt. These references were analyzed in two main categories: alignment with the 'Uthmānī qirā'ah and divergence from it, further assessed according to the commentators' approach (reporting, explanatory, or analytical).

Findings

The examination of 21 examples of Quranic verses that were referred to in the studied commentaries regarding the recitations of the companions yielded the following results:

1. Recitations in agreement with the well-known recitation:

In cases like verse 27 of Surah Yunus (Qata'an / Qat'an), Ubay ibn Ka'b chose the well-known recitation "Ta'am" with a softened "Taa". In verse 4 of

Surah Insan, Ibn Mas'ud's recitation was in agreement with the well-known recitation. In verse 68 of Surah Al-Ahzab (Kabiran / Kathiran), the recitations of Ubay ibn Ka'b and Ibn Mas'ud were "Kabiran" and in agreement with the well-known recitation, with Ubay explaining in the commentary that "Kabiran" means "Kathiran" (abundant). These instances show that the companions' recitations were not always in opposition to the well-known recitation.

2. Different Recitations Compared to the Famous Recitation with the Reporting Approach of Commentators:

In numerous instances, commentators have contented themselves with mentioning the differences in recitation, without offering any analysis or preference. For example:

- Verse 158 of Al-Baqarah (تطوع/يطوع): The recitation of Ibn Mas'ud is mentioned, but not analyzed.

- Verse 228 of Al-Baqarah (يردهن/بردتهن): Farra' mentions the recitation of Ibn Mas'ud but provides no explanation.

- Verse 126 of Al-Baqarah (فامتعه/فامتعه): Nahhas reports the recitation of Ubayy ibn Ka'b, but does not analyze it.

- Verse 16 of Al-Kahf (وما يعبدون إلا الله/ وما يعبدون من دون الله): Ibn Abi Hatim mentions this recitation and clarifies that it appears in the Mushaf of Ubayy and Ibn Mas'ud, and is indeed an interpretation of the verse.

- Verse 80 of Surah Al-Kahf (فخشينا/فخاف ريك): Ibn Abi Hatim mentions this recitation and considers it an interpretation of the verse.

- Verse 53 of Az-Zumar (يعفر الذنوب جميعاً/الذنوب جميعاً لمن يشاء): Farra' reports this recitation and considers it an interpretation of the verse.

- Verse 16 of Al-A'la (بل تؤثرون/بل أنتم تؤثرون): Nahhas mentioned this recitation and introduced it as an interpretation of the verse.

3. Cases with a Justificatory or Evidentiary Approach:

In some instances, commentators have attempted to justify or provide evidence for a companion's recitation:

- Verse 18 of Al-Baqarah (صمُّ بكمُ عمى / صما بكما عمياً): Nahhas, while accepting Ibn Mas'ud's recitation, referred to his esteemed position.

- Verse 181 of Al-Imran (سنكتب / سيكتب): Farra' recalled Hamzah's acceptance of Ibn Mas'ud's recitation.

- Verse 33 of Az-Zumar (جاء / جاءوا): Ibn al-Jazari explicitly stated that the recitations of Ibn Mas'ud and Ubayy served to explain the interpretation of the verse.

- Verse 5 of Ad-Duha (ولسوف يعطيك ربك / ولس يعطيك ربك): The reciters, while mentioning Ibn Mas'ud's recitation, noted that both future particles (س - sin and سوف - sawfa) carry the same meaning.

- Verse 14 of Al-Layl (تلظى / تتلظى): Farra' attributed Ibn Mas'ud's recitation to his Mushaf.

- Verse 38 of Al-Kahf (لاكننا / أنا هو الله ربى): Nahhas mentioned the recitation of Ubayy ibn Ka'b.

- Verse 16 of Al-Fath (بسلمون / أو يسلموا): Nahhas conveyed the recitation of Ubayy ibn Ka'b from Kisa'i.

4. Cases of Famous Recitation and Comparatively Mentioning Companions' Recitations:

In verse 22 of Al-Waqi'ah (و حور عين / حوراً عيناً), Nahhas mentioned the famous recitation and the recitation of Ubayy ibn Ka'b side-by-side.

5. Cases with Minimal Attention to Companions' Recitations:

In verse 9 of Ad-Duha (فلا تكهر / فلا تكهر), Ibn Abi Hatim merely mentioned the recitation of Ibn Mas'ud and did not even allude to the meaning of the word "تكهر" (takhar).

Discussion and Conclusion

The study indicates that early Sunni exegetes, while acknowledging the authority of the 'Uthmānī codex, preserved references to the qirā'āt of Ibn Mas'ūd and Abī b. Ka'b. Their treatment was largely reporting-oriented; the readings were recognized as exegetical aids rather than independent textual authorities. This cautious stance reflects:

The marginalization of non-'Uthmānī codices after standardization.

Scholarly hesitancy regarding the permissibility of elevating divergent readings.

Nonetheless, the consistent documentation of Companion readings demonstrates the exegetes' effort to preserve the interpretive heritage of the pious predecessors. This research contributes to understanding the early Sunni tafsīr tradition and the influence of Companion qirā'āt in shaping exegetical perspectives.

واکاوی تأثیر قرائات صحابه بر تفاسیر متقدم اهل سنت

آمنه امیدی^۱ و سید سجاد غلامی^۲ و فاطمه امیدی^۳

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث مرکز آموزش عالی اقلید، اقلید، ایران. omidi@eghlid.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه الهیات دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران، رایانامه: s.gholami@yu.ac.ir
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران، رایانامه: omidi70@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف واکاوی تأثیر قرائات صحابه (به ویژه عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب) بر تفاسیر متقدم اهل سنت (قرن اول تا چهارم هجری) انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، تحلیل چگونگی و میزان تأثیرگذاری قرائات صحابه بر آرای تفسیری مفسران متقدم و مقایسه جایگاه این قرائات با قرائت مشهور منسوب به مصحف عثمانی است.

روش: این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و با بررسی تفاسیر متقدم اهل سنت مانند «معانی القرآن» فراء، «تفسیر القرآن العظیم» ابن ابی حاتم رازی و «اعراب القرآن» نحاس انجام شده است. جامعه تحقیق شامل تمامی موارد ذکر قرائات صحابه در این تفاسیر است که با نمونه‌گیری هدفمند، موارد شاخص استخراج و تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بیشترین آرای صحابی در تفاسیر متقدم، مربوط به عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب است. مفسران ضمن اشاره به قرائت مشهور و متداول، به قرائات مورد نظر این دو صحابی نیز اشاره کرده‌اند، اما این اشاره‌ها عمدتاً جنبه گزارشی داشته و مفسران به تحلیل، تبیین یا ترجیح قرائات صحابه نپرداخته‌اند. در موارد متعددی (مانند آیات بقره/۱۸، بقره/۱۲۶، کهف/۱۶، کهف/۸۰ و زمر/۵۳) مفسران قرائات صحابه را به عنوان نظریه تفسیری آنان تلقی کرده و نه قرائتی مستقل. همچنین، قرائات ابن مسعود و ابی بن کعب گاه با قرائت مشهور هماهنگ بوده (مانند یونس/۲۷ و انسان/۴) و گاه متفاوت (مانند بقره/۲۲۸ و آل عمران/۱۸۱) که در موارد اختلاف، مفسران بدون ترجیح یک قرائت، صرفاً به گزارش اختلاف بسنده کرده‌اند.

نتیجه‌گیری: اگرچه با رسمیت یافتن مصحف عثمانی، صلاحیت تلاوت دیگر مصاحف مورد تردید قرار گرفت، مفسران متقدم خود را از ذکر قرائات صحابه بی‌نیاز ندیدند. با این حال، رویکرد آنان صرفاً گزارشی بود و قرائات صحابه را به عنوان منبعی مستقل در کنار قرائت مشهور مورد توجه قرار ندادند. این امر نشان‌دهنده نگاه محتاطانه مفسران به قرائات غیرمشهور و التزام عملی آنان به رسم الخط مصحف عثمانی است، هرچند از ذکر قرائات صحابه به عنوان میراث تفسیری سلف صالح غفلت نکرده‌اند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۸ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۷ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۶ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

قرائات صحابه،

تفاسیر متقدم،

مصحف عثمانی،

عبدالله بن مسعود،

ابی بن کعب،

تفسیر تطبیقی.

استناد: امیدی، آمنه؛ و غلامی، سید سجاد؛ و امیدی، فاطمه (۱۴۰۴). واکاوی تأثیر قرائات صحابه بر تفاسیر متقدم اهل سنت.

مطالعات قرآنی، ۱۳ (۲۴)، ۲۸۷-۳۱۶. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18785.1258>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2026.19292.1267>

مقدمه

با وقوع جریان جمع‌آوری مصاحف در زمان خلیفه سوم و تثبیت مصحف عثمانی، و دستور عثمان بن عفان برای ارسال مصحف خود به سایر شهرها، عرصه فعالیت سایر مصاحف بسیار محدود شد. مصاحف عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب، ابوموسی اشعری و دیگران به تدریج جایگاه خود را به مصحف عثمانی واگذار کردند و در نتیجه، مصحف عثمانی جایگاه ویژه‌ای یافت.

علیرغم جایگاه ممتاز مصحف عثمانی و توجه مفسران، عالمان نحو، صاحبان معاجم لغوی و دیگر علمای اسلامی به آن، گروهی از مفسران توجه خود را به سایر مصاحف، به‌ویژه مصاحف عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب، معطوف کردند. به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلایل این توجه به موارد زیر بازمی‌گردد:

۱. عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب از صحابه برجسته پیامبر اکرم ﷺ در تاریخ قرآن و قرائات آن بودند؛ ۲. مصحف ابی بن کعب، پس از مصحف ابن مسعود، شاخص‌ترین مصحف غیرعثمانی بوده است (ابن کثیر، ۱۴۵۰: ۵)؛ ۳. در روایتی منسوب به پیامبر اکرم ﷺ در جوامع حدیثی اهل سنت آمده است: «قرآن را از چهار تن فرا بگیرید: عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب، معاذ بن جبل و سالم مولى ابی حذیفه». همچنین در روایتی دیگر، ابن مسعود و ابن ابی (ابن مسعود) به عنوان مهم‌ترین قاریان صحابه معرفی شده‌اند (ابوعبید، ۱۴۲۶: ۳۵؛ بخاری، بی تا، ۲۲۱، ح ۳۵۴۹).

با بررسی تفاسیر قرون اولیه به این نتیجه می‌رسیم که مفسران، اگرچه به بیان قرائات ابن مسعود و ابی بن کعب اشاره کرده و آن‌ها را در تفاسیر خود آورده‌اند، اما به تحلیل و تبیین این قرائات نپرداخته‌اند؛ آن‌ها تنها در برخی موارد، اختلاف قرائات را ناشی از نظریه تفسیری صحابی پیرامون آیه دانسته‌اند. علت عدم تحلیل و تبیین قرائات صحابه در تفاسیر مذکور را می‌توان به مسئله «جواز یا عدم جواز احتجاج به قرائت‌های خلاف رسم الخط» نسبت داد.

دانشمندان و علما در مورد جواز یا عدم جواز استشهاد، تحلیل، ترجیح و احتجاج به قرائت‌های خلاف رسم الخط مصحف عثمانی به اتفاق نظر نرسیده بودند. عده‌ای قرائت مخالف رسم الخط را «شاذ» دانسته و آن را فاقد حجیت و ارزش می‌شمردند (فخر رازی، ۱۴۲۶: ۱۳۲/۵)، در حالی که عده‌ای دیگر بر ارزش قرائت‌های خلاف رسم الخط عثمانی تأکید کرده‌اند (ابوعبید، ۱۴۲۶: ۱۱۸). نکته‌ای که باید به آن اشاره کرد این است که مواضع مخالف رسم الخط مصاحف صحابه در مقابل مصحف عثمانی، تا زمانی که به مخالفت صریح در نقل منجر نشود، قاعدتاً نباید موجب عدم جواز شود؛ با این حال، عدم توافق علما و دانشمندان، عاملی برای کمرنگ شدن جایگاه سایر مصاحف غیر از مصحف عثمانی گردید.

همچنین با تحلیل و بررسی آراء صحابه در تفاسیر به این نتیجه می‌رسیم که مفسران، اگرچه به بیان قرائات صحابه در تفسیر خود دست زده‌اند، اما خود از طرفداران و حامیان «عدم جواز» بوده‌اند؛ زیرا ذکر قرائات صحابه در غالب موارد، جنبه‌ای گزارش‌گونه داشته و مفسر به راحتی از کنار مسئله اختلاف قرائت عبور می‌کند و حتی ترجیح یا تحلیلی از قرائات آنان ارائه نمی‌دهد.

الف. مفهوم‌شناسی

علم قرائات از جمله مباحث بسیار مهم در مباحث تفسیری و علوم قرآنی است؛ این موضوع از دیرباز مورد توجه بسیاری از دانشمندان علوم اسلامی قرار گرفته است. بنابراین، توجه به آن ضروری است تا ابتدا به بیان مفاهیم نظری و تحلیل واژه قرائت بپردازیم.

۱. قرائت

واژه «قرائت» (جمع: قراءات)، مصدر سماعی فعل «قَرَأَ» است و معانی زیر را دارد:
 ۱. جمع و اجتماع، چنان‌که در قرآن آمده است: ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ (قیامه: ۱۷) (ابن‌منظور، ۲۰۰۵: ۱۴۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۲۲۱/۱).

۲. خواندن و تلاوت کردن (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۴۸؛ ابن‌منظور، ۲۰۰۵: ۱۲۸/۱؛ عسکری، ۱۴۱۶: ۲۸۹/۱).
 ۳. ظاهر شدن و خروج به شکلی مشخص و معین؛ زیرا در قرائت، الفاظ به اندازه‌ای مشخص آشکار و از دهان خارج می‌شود (ابن‌قیم‌الجوزیه، ۱۴۰۵: ۶۳۵).

در تعریف اصطلاحی نیز نظرات متفاوتی وجود دارد. مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

۱. اختلاف در حوزه عبارات و الفاظ وحی که از سوی قراء در ارتباط با حروف، کلمات و کیفیت الفاظ قرآن (مانند تشدید، تخفیف و...) مطرح شده است (زرکشی، ۱۴۱۰: ۳۸). «قرائت، علم به چگونگی و کیفیت ادای کلمات است و اختلافی که در این کیفیت مشاهده می‌شود، به ناقل و راوی آن منسوب می‌گردد» (ابن‌جزری، ۱۳۰۵: ۳).

۲. قراءات منحصر به واژه‌ها و الفاظ اختلافی نیست، بلکه: «قرائت، به معنای اختلاف یا اتفاق نظر ناقلان کتاب خدا درباره حرکت و سکون، فصل و وصل حروف و کلمات، حذف و اثبات و نظیر آن (از قبیل کیفیت تلفظ و ابدال و غیره) از طریق سماع و شنیدن قابل شناسایی است» (دمیاطی، ۱۴۰۷: ۵؛ بقاعی، ۱۴۲۳: ۱۹).

۳. «روایات قرآنی و طرقی که با اسناد به ثبوت رسیده و عمل به آن لازم‌الاتباع است، قرائت نامیده می‌شود؛ وگرنه هر طرقی که در تلاوت و رسم‌الخط قرآن به کار رود و نتوان برای آن سند، روایت و نقل یافت، معنای اصطلاحی قرائت را ندارد که علمای اسلامی در این امر متفق‌اند» (فضلی، ۱۴۱۳: ۸۴).

در نتیجه، می‌توان گفت قرائت دارای دو شاخصه است: ۱. آگاهی از چگونگی ادای کلمات همراه با استناد به ناقلان و راویان آن؛ ۲. اخذ قرائت از ثقه به ثقه، به همان کیفیتی که از زبان پیامبر ﷺ جریان می‌یافت و ایشان آن را تأیید می‌کردند.

ب. انواع قرائت‌های قرآنی

برخی قائل به تفاوت میان قرآن و قراءات شده‌اند؛ به این معنا که قرآن متواتر است، اما قراءات متواتر نیستند. قراءات سبعة متواتر نیستند، بلکه مشهورند و قرآن و قراءات، دو حقیقت متغایر محسوب می‌شوند. به عبارت دیگر، تواتر قرآن مستلزم تواتر قراءات نیست (زرکشی، ۱۴۱۰: ۳۱۸/۱؛ خوبی، ۱۳۱۷: ۳۱۸). در نتیجه، قرآن و قراءات را می‌توان دو حقیقت متمایز دانست: آنچه مربوط به «ماده الفاظ» است، قرآن نام دارد و آنچه مربوط به «هیئت الفاظ» است، قرائت. توجه به این نکته ضروری است تا به بررسی و تحلیل انواع قرائت‌های قرآنی پرداخته شود.

۱. قرائت‌های مقبول

اصل قابل اعتماد در قرائات، حول سه محور اساسی است: ۱. صحت سند؛ ۲. مطابقت با اصول و قواعد نوشتاری زبان عربی؛ ۳. موافقت با رسم‌الخط مصحف (با حصول صحت در اسناد و قول) (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۱۴۴؛ ابن جزری، ۱۹۶۰: ۹/۱).

به دلایل متعددی می‌توان قراءات سبعة را مصدق‌ای از قرائت‌های مقبول دانست؛ از جمله: ۱. ابن مجاهد اصول کلی قرائت‌های قرآنی را با توجه به قاریان، تحت عنوان «القرائات السبع المعروفة» تدوین کرد و مورد استقبال مردم و علما قرار گرفت. ۲. وی در کتابش، قرائات را به افرادی موثق مانند عاصم بن ابی‌نجد اسدی کوفی، ابوعمر بن علاء بصری و نافع بن نعیم مدنی استناد داده است.

علمای علم قرائت در ادامه از «قرائات العشر» نام برده‌اند که با اضافه کردن سه قرائت به قرائات سبعة، آن را به ده قرائت رسانده و تواتر این قرائات را با تکیه بر سلسله راویان و طبقات مختلف به پیامبر ﷺ رسانده‌اند (نورالدین عتر، ۱۹۹۲: ۱۲۸؛ ابن جزری، ۱۹۳۲: ۳).

۲. قرائت‌های شاذ

قرائت شاذ را قرائتی نامیده‌اند که قابل استناد بر سه اصل اساسی (صحت سند، موافقت با رسم‌الخط مصحف و تطابق با قواعد عربی) نباشد (ابن جزری، ۱۹۳۲: ۹/۱). برخی دیگر، قرائتی را که از حیطة اجماع بیرون رود، قرائت شاذ نامیده‌اند (نحاس، ۱۹۸۰: ۳۰۲/۱). همچنین برخی، از جمله ابن جنی، معتقدند قرائتی که خارج از محدوده کتاب «القرائات السبع» ابن مجاهد باشد، قرائت شاذ محسوب می‌شود (ابن جنی، ۱۹۶۹: ۳۵/۱).

ج. صحابه تأثیرگذار را بر آراء تفسیری مفسران

با بررسی تفاسیر قرن اول تا چهارم به این نتیجه می‌رسیم که بیشترین آراء مورد توجه مفسران، مربوط به به‌کارگیری قرائت‌های عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب بوده است؛ بنابراین، ضروری است در ابتدا به معرفی و شرح مختصری از این بزرگان بپردازیم.

۱. عبدالله بن مسعود

عبدالله بن مسعود، قاری، راوی، مفسر قرآن و از نخستین مسلمانان و مهاجران حبشه و از اصحاب مشهور پیامبر اکرم ﷺ بود (بسوی، ۱۹۷۵: ۵۳۸/۲؛ صاوی، ۱۹۵۴: ۳۵/۱؛ ابو نعیم اصفهانی، ۱۹۳۲: ۱۲۴/۱). به نقل از ابن مسعود، وی افزون بر هفتاد سوره قرآن را از لسان پیامبر اکرم ﷺ فرا گرفته بود (بخاری، ۱۳۱۵: ۱۸۶/۶؛ مسلم، ۱۹۵۵: ۱۹۱۲/۴؛ نسائی، ۱۳۴۸: ۱۳۴/۸).

بر اساس برخی گزارش‌ها، او یکی از چهار تنی است که پیامبر اکرم ﷺ به فرا گرفتن قرآن از آنان توصیه کرده‌اند. همچنین برخی آورده‌اند که قرائت ابن مسعود با وحی سازگارتر بوده و مدت‌ها در مدینه و کوفه پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ، به تعلیم قرآن اشتغال داشت (ترمذی، ۱۳۸۱: ۱۵۳/۶؛ ابن ماجه، ۱۹۵۳: ۴۹/۱؛ احمد بن حنبل، ۱۳۱۳: ۴۰۰/۳۰؛ ابن سعد، ۱۹۱۸: ۲۶۱/۲).

اسود بن یزید، زب بن حبیب، عبید بن قیس، ابوعبدالرحمان سلمی، ابوعمر و شیبانی و زید بن وهب از بزرگان تابعین در کوفه بودند که در محضر او قرائت آموختند و تا چندی قرائت او در کوفه غالب بود (ابن ابی داوود سجستانی، ۱۹۳۶: ۱۴/۱؛ ابن مجاهد، ۱۳۷۲: ۶۷/۱؛ ابن جزری، ۱۹۳۲: ۴۵۸/۱).

بر اساس حکایتی از اعمش (درگذشته ۱۴۸ ق)، در اوایل سده دوم قمری، مصحف عثمانی در کوفه در برابر قرائت ابن مسعود چندان تداول نداشته است؛ در حالی که در طول نیم سده به تدریج جای قرائت ابن مسعود را گرفت، تا آن جا که در اواسط سده دوم قمری، تنها عده‌ای اندک قرائت مزبور را در ثبت خود داشتند. از آن پس در کوفه قرائت‌هایی پدید آمد که مصحف عثمانی کوفه مبنای آن‌ها بود و در خواندن آن، قرائت ابن مسعود به کار می‌رفت؛ در واقع قرائت رسمی کوفه (عاصم، حمزه، کسایی و خلف) کمابیش در قرائت ابن مسعود ریشه دارند (ابن مجاهد، ۱۳۷۲: ۶۷/۱؛ ابوعمر و دانی، ۱۹۳۰: ۲۵۱). با توجه به تأییراتی که ابن مسعود بر قرائت معتبر کوفه داشته، پاره‌ای از قرائات شاذ منسوب به وی در منابع قابل توجه است (ابن ابی داوود سجستانی، ۱۹۳۶: ۷۳/۱؛ ابن خالویه، ۱۹۳۴: ۲۱۱/۱).

۲. مصحف ابن مسعود

همزمان با گردآوری قرآن و تدوین مصحف رسمی توسط عثمان به مباشرت زید بن ثابت، از مصحف ابن مسعود نیز سخن به میان آمد؛ اما این مصحف مورد توجه قرار نگرفت و عثمان دستور داد تا آن را تحویل دهند تا به همراه دیگر مصاحف سوزانده شود. ابن مسعود از این کار امتناع ورزید و به همین دلیل، به دستور عثمان ضرب و شتم شد (فراء، ۱۹۷۲: ۱۱/۱؛ ابن ندیم، بی‌تا، ۱۰۱/۱). حجاج بن یوسف ثقفی، والی عراق، مصحف ابن مسعود را که در برابر مصحف رسمی رواج یافته بود، دفن کرد (ابن خالویه، ۱۹۳۴: ۱۴۲/۱).

ابن ندیم (درگذشته ۳۸۰ ق) نسخه‌ای از مصحف ابن مسعود را مشاهده کرده که مربوط به اواسط قرن دوم قمری بوده است (جلودی، ۱۴۱۲: ۴۵/۱) و نیز فراء نسخه‌ای از آن را نقل کرده است (ابن خالویه، ۱۹۳۴: ۱۵۵/۱؛ فراء، ۱۹۷۲: ۱۴/۱). همچنین فضل بن شاذان رازی، مصحف منسوب به ابن مسعود را دیده و ترتیب سوره‌های آن را توصیف کرده است (سیوطی، ۱۹۶۷: ۲۲۴/۱). ابن ندیم در این باره می‌نویسد: «مصحف‌های زیادی به نام ابن مسعود متداول بوده که اختلافات بسیاری با یکدیگر داشته‌اند» (ابن ندیم، بی‌تا، ۲۹/۱).

در سال ۳۹۸ قمری، برخی از شیعیان بغداد نسخه‌ای را به نام مصحف ابن مسعود مطرح کردند که با مصاحف رسمی اختلاف بارزی داشت و سرانجام به فتوای ابو حامد اسفرائینی آتش زده شد (سبکی، ۱۹۶۶: ۶۵/۴). مصحف ابن مسعود تا قرن سوم و پس از آن رواج داشته و روش برخورد با آن در میان افراد یکسان نبوده است.

با توجه به اختلافات فراوان میان افراد در ارتباط با مصحف ابن مسعود، نمی‌توان به یک نگاه و نتیجه جامع پیرامون این موضوع دست یافت؛ به گونه‌ای که در طول تاریخ، گاه آن را به‌عنوان کتابی کمیاب و گاه به‌عنوان کتابی با انگیزه‌های مذهبی یا سودجویانه معرفی کرده‌اند. برخی از شیادان، نسخه‌هایی بی‌اساس را با نام مصحف ابن مسعود ساخته، آن را نزد امرا برده و وانمود می‌کردند که خزانه کتب امیر نباید از چنین مصحفی خالی باشد (صاوی، ۱۹۵۴: ۴۸/۱). در میان مستشرقان، افرادی مانند گلدسیهر، از این مصحف با عنوان «مصحفی جالب و سوال برانگیز» یاد کرده و مصحف عثمانی را کمتر از مصحف ابن مسعود دانسته‌اند (گلدسیهر، ۱۹۷۰: ۱۱/۱).

۳. ابی بن کعب

ابی بن کعب بن قیس بن عبید بن زبید، معروف به ابی بن کعب، از تیره بنی نجار انصار بود و در قرائت، تفسیر، آموزش قرآن و فقه تخصص داشت (ابن ندیم، بی‌تا، ۳۰). در دوره خلافت عثمان، به همراه زید بن ثابت از برجسته‌ترین اعضای هیئت دوازده نفره تدوین مصحف عثمانی بود. بر اساس برخی گزارش‌های مندرج در منابع اهل سنت، پیامبر اکرم ﷺ او را «سید الانصار» لقب داد و مسلمانان او را «سید المسلمین» می‌خواندند (حاکم نیشابوری، ۱۳۳۴: ۳۰۲/۳).

ابی بن کعب از کاتبان وحی بود و در کنار زید بن ثابت به کتابت وحی می‌پرداخت (ابن سعد، ۱۹۱۸: ۴۹۸/۳؛ ابن قتیبه، ۱۶۶۹: ۲۶۱/۱؛ طبری، ۱۹۶۴: ۸۳۶/۲). رواج قرائت ابی بن کعب به قبل از تدوین مصحف عثمانی بازمی‌گردد. از میان قراءات سبع، قراءات حجازی (نافع و ابن کثیر) و قرائت بصری ابوعمر بن علاء که صبغه‌ای حجازی داشت، تا حد زیادی از قرائت ابی بن کعب ریشه گرفته‌اند؛ به گونه‌ای که می‌توان قرائت ابی بن کعب و پس از او زید بن ثابت را بنیان اصلی قرائت حجازی تلقی کرد. در قراءات کوفی نیز تأثیر ابی بن کعب بر قرائت عاصم و کسائی قابل ملاحظه است (ابن ابی داوود، ۱۹۳۶: ۲۴؛ ابن مجاهد، ۱۳۷۲: ۵۵؛ ابن مهران، ۱۹۸۶: ۱۷؛ ابوعمر و دانی، ۱۹۳۰: ۹).

قرائت وی مورد تأیید اهل بیت علیهم السلام بوده و برخی از منابع، قرائت وی را در تأیید نظریه‌های اعتقادی و فقهی خود ذکر کرده‌اند (کلینی، ۱۳۸۸: ۶۳۴/۲؛ ابن‌ابی‌داوود، ۱۹۳۶: ۳۶).

۴. مصحف ابی بن کعب

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، ابی بن کعب در هنگام گردآوری و تدوین مصحف عثمانی، از برجسته‌ترین اعضای هیئت تدوین بود. با این حال، اگرچه مصحف ابی بن کعب جایگاه بسیار مهم و بنیادینی در میان مردم داشت، اما تفاوت‌هایی با مصحف عثمانی نیز داشته است (ابن‌ابی‌داوود، ۱۹۳۶: ۲۶).

با توجه به گزارش‌ها، یکی از دلایل اصلی توجه بیشتر به مصحف ابی بن کعب در مقایسه با مصحف ابن مسعود، موضع مثبت و همکاری وی در تدوین مصحف عثمانی بوده است؛ چنان‌که ابن مسعود در برابر این تدوین مخالفت ورزید. اگرچه مصحف ابی بن کعب از نظر محتوایی با مصحف ابن مسعود تناسب و هماهنگی داشت، اما در ترتیب سوره‌ها تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود. در مصحف ابی بن کعب، برخلاف مصحف ابن مسعود، سوره انفال پیش از سوره توبه آمده است. همچنین او در مصحف خود از سه سوره «ناس»، «فلق» و «حمد» نام برده است. در مقابل، در مصحف ابن مسعود، دو سوره با نام‌های «حقد» و «خلع» ذکر شده‌اند که باید توجه داشت این دو در اصل سوره نبوده‌اند، بلکه دعاهایی بوده‌اند که رسول اکرم صلی الله علیه و آله در دعای قنوت خود تلاوت می‌کردند (حجتی، ۱۳۱۱: ۴۴۷).

۵. واکاوی تحلیلی قرائت صحابه بر مفسران

نحوه به‌کارگیری قرائت صحابه در میان مفسران قرن اول تا چهارم، به دو گونه قابل تقسیم است:

۱. نگاه گذرا: مفسر تنها به ذکر اختلاف قرائت می‌پردازد و بدون اشاره به سند قرائت، نگاهی گذرا نسبت به این موضوع دارد. گاهی مفسر بدون ذکر زنجیره انتقال یا اثبات صحابی بودن راوی، به اختلاف قرائت اشاره می‌کند (طاسان، ۱۴۳۳: ۴۱۱).

۲. ذکر بدون تمایز: مفسر به قرائت اشاره می‌کند، اما دقتی در تمایز میان قرائت‌های «صحیح» و «شاذ» ندارد و صرفاً به ذکر آن‌ها می‌پردازد. به عبارت دیگر، اگرچه مفسر زنجیره انتقال قرائت را ذکر می‌کند، اما قرائت‌های غیرصحیح را نیز یادآور می‌شود و در مورد صحیح یا شاذ بودن آن‌ها

توضیحی نمی‌دهد؛ مانند جایی که ثعالبی به قرائت عایشه در سوره یاسین اشاره کرده و سلسله راویان آن را نیز ذکر می‌کند (همان: ۴۱۵).

نکته قابل توجه این است که گونه دوم، کم‌رنگ‌ترین حالت در میان مفسران بوده و گسترده نیست. نمونه‌های برجسته‌ای از تأثیر قرائت صحابه در میان مفسران به شرح زیر است:

نمونه اول: «إِنَّ الصَّفَاَ وَ الْمَرْوَةَ مِنَ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرٌ فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ^۱» (بقره: ۱۵۸).

اختلاف قرائت در عبارت «وَمَنْ تَطَوَّعَ» است که به دو وجه قرائی «تَطَوَّعَ» (با تاء و مشدد بودن واو) و «يَطَّوَّفَ» (با یاء و مشدد بودن طاء و واو) قرائت شده است؛ قرائت وجه اول را کسائی و خُره، و قرائت وجه دوم را عبدالله بن مسعود خوانده‌اند (فراء، ۱۹۷۲: ۹۶/۱). مفسر در این آیه اگرچه به ذکر اختلاف قرائت پرداخته است، اما نه تنها زنجیره قرائی را مورد توجه قرار نداده، بلکه اشاره‌ای به علت انتخاب قرائت غیرمشهور توسط عبدالله بن مسعود نیز نداشته و خود نیز به وجه قرائی مورد نظر، توجهی نکرده است.

نمونه دوم: «وَالْمُطَلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَجُلُّ لِهِنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنْنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَ لِهِنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ^۲» (بقره: ۲۲۸).

اختلاف قرائت در عبارت «وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ» است؛ در حالی که قرائت مشهور «بِرَدِّهِنَّ» است. عده‌ای با اضافه کردن تاء به هاء، آن را «بِرَدِّتِهِنَّ» تلاوت کرده‌اند (ابن مجاهد، ۱۳۷۲: ۲۲۵). فراء در ارتباط با این اختلاف قرائت چنین می‌نویسد: «و قوله: وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ» و فی قراءه عبد الله «بردتین» (فراء، ۱۹۷۲: ۱۴۵/۲).

۱. «صفا» و «مروه» از شعائر (و نشانه‌های) خداست! بنا بر این، کسانی که حج خانه خدا و یا عمره انجام می‌دهند، مانعی نیست که بر آن دو طواف کنند (و سعی صفا و مروه انجام دهند. و هرگز اعمال بی‌رویه مشرکان، که پتهایی بر این دو کوه نصب کرده بودند، از موقعیت این دو مکان مقدس نمی‌کاهد!) و کسی که فرمان خدا را در انجام کارهای نیک اطاعت کند، خداوند (در برابر عمل او) شکرگزار و (از افعال وی) آگاه است.

۲. باید که زنان مطلقه تا سه بار پاك شدن از شوهر کردن باز ایستند. و اگر به خدا و روز قیامت ایمان دارند، روا نیست که آنچه را که خدا در رحم آنان آفریده است پنهان دارند. و در آن ایام اگر شوهرانشان قصد اصلاح داشته باشند به باز گرداندنشان سزاوارترند. و برای آنان حقوقی شایسته است همانند وظیفه‌ای که بر عهده آن‌هاست ولی مردان را بر زنان مرتبتی است. و خدا پیروزمند و حکیم است.

همان گونه که مشاهده می‌شود، فراء در برخورد با ذکر اختلاف قرائت توسط صحابه، تنها به قرائت ابن مسعود اشاره کرده و با اتخاذ سبکی گزارش گونه، کوچکترین توضیح و تبیینی پیرامون آن ارائه نکرده و ترجیحی نیز میان اختلاف قرائت ذکر نکرده است.

نمونه سوم: «صُمَّ بُكْمٌ عُمِيٌّ فَهَمْ لَا يَزِجْعُونَ^۱» (بقره: ۱۸). اختلاف قرائت در واژه‌های «صُمَّ»، «بُكْمٌ» و «عُمِيٌّ» است؛ قرائت مشهور با تنوین ضمه بر میم در هر سه واژه است (دانی، ۱۳۸۳: ۶۵). عبدالله بن مسعود قرائت مشهور را خوانده و نقش مبتدایی را برای این سه واژه در نظر گرفته است. برخی آن را به صورت «صَمَّا بُكْمًا عُمِيًّا» قرائت کرده‌اند. مفسر نیز قول و قرائت عبدالله بن مسعود را بر قول دیگر ترجیح می‌دهد و ضمن پذیرش آن، در مورد وی می‌نویسد: «عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ بْنُ الْحَارِثِ الْهُذَلِيُّ، أَحَدُ السَّابِقِينَ لِلْإِسْلَامِ وَالْبَدْرِيِّينَ، عَرَضَ الْقُرْآنَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (نحاس، ۱۴۲۱: ۳۳/۱).

نمونه چهارم: «وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا ءَامِنًا وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ ءَامَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمْتِعْهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَ بئْسَ الْمَصِيرُ^۲» (بقره: ۱۲۶). اختلاف قرائت در واژه «فَأُمْتِعْهُ» است. قرائت مشهور با همزه مضموم، «فَأُمْتِعْهُ» است (ابن خلف، ۱۴۰۹: ۵۵). ابی بن کعب این واژه را با جایگزینی نون مضموم به جای همزه، به صورت «فَنُمْتِعْهُ» قرائت کرده است. مفسر در بیان این اختلاف، تنها به قول ابی بن کعب اشاره کرده و توضیحی درباره قرائت او ارائه نکرده است؛ گویی صرفاً به گزارش اختلاف بسنده نموده (نحاس، ۱۴۲۱: ۷۷/۱).

نمونه پنجم: «لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ^۳» (بقره: ۱۷۷)؛ اختلاف قرائت در واژه «الْبِرُّ» است؛ در حالی که قرائت مشهور با نصب راء است، ابی بن کعب و عبدالله بن مسعود، آن را با رفع را به صورت «الْبِرُّ» قرائت کرده‌اند (همان، ۹۰/۱). مفسر ضمن اشاره به اختلاف قرائت،

۱. کرانند، لالانند، کورانند، و باز نمی‌گردند

۲. و ابراهیم گفت: ای پروردگار من، این شهر را جای امنی گردان و از مردمش آنان را که به خدا و روز قیامت ایمان دارند، از هر ثمره روزی ساز. گفت: هر کس که کافر شد او را اندک برخورداری دهم، سپس به عذاب آتش دچارش گردانم، که بد سرانجامی است.

۳. نیکی آن نیست که روی خود به جانب مشرق و مغرب کنید.

به ذکر قرائت مشهور پرداخته و در ادامه، قرائت عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب را نیز ذکر کرده است. اگرچه به طور صریح به ترجیح قرائت مشهور اشاره‌ای نکرده است، اما با اشاره به قرائت مشهور می‌توان گفت آنچه مورد توجه مفسر بوده همان قرائت مشهور و متداول بوده است.

نمونه ششم: «لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَ قَتَلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِعَيْزِ حَقِّ وَ نَقُولُ دُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ» (آل عمران: ۱۸۱). واژه «سَنَكْتُبُ» که در قرائت مشهور به صورت «سَنَكْتُبُ» است (قمحاوی ۱۴۲۷: ۴۹؛ سالم محیسن، ۱۴۰۸: ۲/۲۵۵) در قرائت حمزه با توجه به قرائت ابن مسعود، با تبدیل نون به یاء به صورت «سَيَكْتُبُ» است (فراء، بی تا، ۱/۴۹). مفسر در بیان اختلاف قرائت اگر چه به اختلاف قرائت در آیه پرداخته، اما پذیرش قرائت ابن مسعود را با توجه به قرائت حمزه ذکر کرده است؛ گویی او به دنبال آن است تا علت پیروی قرائت غیر مشهور و پذیرفتن آن توسط حمزه را به قرائت ابن مسعود نسبت دهد.

نمونه هفتم: «وَ إِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَ مَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْأَىٰ إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرُ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِّن رَّحْمَتِهِ وَ يَهَيِّئُ لَكُمْ مِّنْ أَمْرِكُمْ مَّرْفَقًا»^۲ (کهف: ۱۶). اختلاف قرائت در حرف «الا» است؛ قرائت مشهور آن را «الا» خوانده است (شهریزی، ۱۴۲۹: ۲/۳۲۵) و ابن مسعود و ابی بن کعب، قرائت این قسمت از آیه را با جایگزینی «الا» با حرف «من»، به صورت «وَ مَا يَعْبُدُونَ مِنَ اللَّهِ» ذکر کرده‌اند. مفسر هنگام اشاره به اختلاف قرائت می‌گوید که قرائت ابن مسعود و ابی اشاره به تفسیر قرآن است که آنان در مصحف خود بدان اشاره کرده‌اند: «قال هی فی مصحف ابی بن کعب و ابن مسعود: و ما یعبدون من دون الله، فهذا تفسیرها» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۷/۲۳۵۱).

نمونه هشتم: «وَ أَمَّا الْعُلَامُ فَكَأَن أَبَوَاهُ مُؤْمِنِينَ فَخَشِينَا أَن يَرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَ كُفْرًا»^۳ (کهف: ۸۰). اختلاف قرائت در واژه «فَخَشِينَا» می‌باشد؛ قرائت مشهور «فَخَشِينَا أَن يَرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا» است (ابن مهران، ۱۴۰۵: ۹۷). این آیه در مصحف ابن مسعود این گونه آمده است: «فَخَفَ رِبْكَ أَن يَرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَ كُفْرًا». مفسر در ادامه اشاره می‌کند که آنچه در مصحف ذکر شده است تفسیر آیه می‌باشد (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۲/۲۳۸۰).

۱. هر آینه خدا شنید سخن آن کسان را که می‌گفتند: خدا بینواست و ما توانگریم. گفتارشان را و نیز اینکه پیامبران را به ناحق می‌کشند، خواهیم نوشت، و گوئیم: بچشید عذاب آتش سوزان را.
۲. و (به آن‌ها گفتیم): هنگامی که از آنان و آنچه جز خدا می‌پرستند کناره‌گیری کردید، به غار پناه برید که پروردگارتان (سایه) رحمتش را بر شما می‌گستراند و در این امر، آرامشی برای شما فراهم می‌سازد.
۳. و اما آن نوجوان، پدر و مادرش با ایمان بودند و بیم داشتیم که آنان را به طغیان و کفر وادارد.

نمونه نهم: «وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» (زمر: ۳۳). اختلاف قرائت در واژه «جاء» است؛ در حالی که قرائت مشهور «جاء» می‌باشد (نحاس، ۱۴۲۱: ۱۰/۴) گروهی این واژه را «جاءوا» قرائت کرده‌اند. ابن مسعود و ابی بن کعب نیز این آیه را متناسب با قرائت غیرمشهور تلاوت کرده‌اند، اما این قرائت به معنای ایجاد تعارض و تضاد در آیات قرآن نبوده بلکه منظور از آنان در واقع بیان تفسیر آیه بوده است (ابن جزری، ۱۹۰۸: ۱۲۴/۲). همان گونه که مشاهده می‌شود نگاه مفسر به تحلیل اختلاف قرائت و نسبت دادن آن به دو صحابه، به معنای ایجاد تحریف و یا تغییر توسط ابن مسعود و ابی‌نبوده و در نتیجه تقابلی را به دنبال نخواهد داشت.

نمونه دهم: «وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَزَهُفُهُمْ ذَلَّةٌ مَّا لَهُمْ مِّنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا مِّنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (یونس: ۲۷): اختلاف قرائت در واژه «قِطْعًا» می‌باشد. در حالی که قرائت مشهور «قِطْعًا» با تخفیف طاء است، عده‌ای آن را با طاء مشدد به صورت «قِطْعًا» خوانده‌اند (دمیاطی، ۱۴۰۷: ۱۲۷). ابی بن کعب نیز قرائت «قِطْعًا» با تخفیف طاء و متناسب با قرائت مشهور را برگزیده است (فراء، ۱۹۷۲: ۱/۴۲۶). گزارش قرائت صحابه و متناسب بودن آن با قرائت مشهور «قِطْعًا»، بیانگر این مهم است که قرائت آنان همیشه غیرمشهور نبوده، بلکه گاه در جهت قرائت مشهور و گاه ارائه تفسیر و تحلیل آیه است.

نمونه یازدهم: «فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (نمل: ۸). اختلاف قرائت در واژه «بورك» می‌باشد. قرائت مشهور «بورك» است (ابن جزری، ۱۹۶۰: ۲۱۴/۵) اما ابی بن کعب واژه مذکور را «ان بورکت النار» خوانده است و منظور از «من حولها» ملائکه می‌باشد (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۲۸۶/۲). مفسر به تحلیل و علت انتخاب این نوع از قرائت توسط ابی بن کعب اشاره‌ای نکرده و تنها به گزارش قرائت ابی بن کعب پرداخته است. با توجه به آنچه گذشت شاید بتوان این مورد را داخل در موارد تفسیری صحابی دانست؛ چنانچه در اصل و معنای آیه تضاد و تقابلی را ایجاد نمی‌کند.

۱. اما کسی که سخن راست بیاورد و کسی که آن را تصدیق کند، آنان پرهیزگاراند.
۲. و برای آنان که مرتکب بدی‌ها شوند، پاداش هر بدی همانند آن است و خواری بر آن‌ها چیره می‌شود. کسی آن‌ها را از خشم خدا ننگه نمی‌دارد، چنان شوند که گویی صورتشان در پاره‌ای از شب تاریک پوشیده شده است. اینان اهل جهنمند و جاودانه در آن هستند.
۳. چون به آتش رسید، ندایش دادند که برکت داده شده، آن که درون آتش است و آن که در کنار آن است. و منزه است خدای یکتا، آن پروردگار جهانیان.

نمونه دوازدهم: «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ»^۱ (ضحی: ۵)؛ اختلاف قرائت در ارتباط با «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ» میباشد. قرائت مشهور «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ» می‌باشد و حرف مستقبل «سوف» بر سر فعل «يعطيك» قرار داده است (دانی، ۱۳۸۳، ۱۸۵). ابن مسعود آیه را این گونه قرائت کرده است (فی قراءه عبد الله: «و لسيعطيك ربك فترضى» و المعنى واحد، إلا أن (سوف) كثرت فى الكلام) (فراء، ۱۹۷۲، ج ۳، ۲۷۴). مفسر با ذکر قرائت ابن مسعود به این نکته اشاره می‌کند که اگر چه ابن مسعود واژه را به همراه حرف مستقبل «سین» قرائت کرده است اما هر دو یک حرف به حساب می‌آیند با این نکته که حرف مستقبل (سوف) نسبت به حرف (سین) با کثرت و یا تاکید همراه است.

نمونه سیزدهم: «فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى»^۲ (لیل: ۱۴)؛ اختلاف قرائت در واژه «تَلَظَّى» است. قرائت مشهور «تَلَظَّى» می‌باشد و برخی آنرا «تتَلظَّى» قرائت کرده‌اند (ابن خلف، ۱۴۰۹: ۱۰۱). آنچه در مصحف ابن مسعود ذکر شده است «تتَلظَّى» بوده و ابن مسعود آن را به این صورت قرائت کرده است (فراء، ۱۹۷۲: ۲۷۲/۳). جایگاه و کارکرد اختلاف قرائت در نزد مفسر و روش تفسیری آن به گونه‌ای است که مفسر بعد از ذکر اختلاف قرائت به مستند سازی آن دست زده و آن را به مصحف صحابی استناد می‌دهد: «فی مصحف عبد الله: «تتَلظَّى» بتاءین».

نمونه چهاردهم: «إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلًا وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا»^۳ (انسان: ۴)؛ اختلاف قرائت در واژه «سَلَاسِلًا» می‌باشد. قرائت مشهور «سَلَاسِلًا» است (مکی بن ابی طالب، بی تا، ۳۲۵) و برخی آن را به صورت «سَلاسِل» قرائت کرده‌اند و این قرائت غیر مشهور است (قالنسی، ۱۴۰۴: ۵۴۲). با توجه به اینکه قرائت مشهور همان قرائت «سَلاسلا» میباشد گروهی با حذف الف در آخر کلمه آنرا قرائت کرده‌اند با مراجعه به مصحف ابن مسعود در می‌یابیم که قرائت وی متناسب با قرائت مشهور میباشد (فراء، ۱۹۷۲: ۲۱۴/۳).

نمونه پانزدهم: «وَلَوْ حُورٌ عِينٌ»^۴ (واقعه: ۲۲)؛ اختلاف قرائت در عبارت «وَلَوْ حُورٌ عِينٌ» است. قرائت مشهور «وَلَوْ حُورٌ عِينٌ» می‌باشد عده‌ای آن را «حوراً عیناً» خوانده‌اند (ابن مهران، ۱۴۰۵: ۲۵۱).

۱. به زودی پروردگارت تو را عطا خواهد داد تا خشنود شوی.

۲. و من شما را از آتشی که زبانه می‌کشد بیم می‌دهم.

۳. ما برای کافران، زنجیرها و غل‌ها و شعله‌های سوزان آتش آماده کرده‌ایم.

۴. و همسرانی از حور العین دارند.

مفسر گزارش قرائت را این گونه می‌آورد: «وَ حُوْرٌ عَيْنٌ قِرَاءَةُ ابْنِ كَثِيرٍ وَ ابِي عَمْرٍو وَ عَاصِمٍ وَ شَيْبَةَ وَ نَافِعٍ، وَ قَرَأَ الْأَعْمَشُ وَ حَمْزَةُ وَ الْكَسَائِيُّ وَ حُوْرٌ عَيْنٌ بِالْخَفْضِ، وَ ابِي بِنِ كَعْبٍ وَ حُورًا عَيْنًا بِالنَّصْبِ» (نحاس، ۱۴۲۱: ۲۱۶/۴).

نمونه شانزدهم: «لَا كَيْتًا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَ لَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا» (کهف: ۳۸): اختلاف قرائت در حرف «لَا كَيْتًا» می‌باشد. قرائت مشهور و متداول حرف «لَا كَيْتًا» می‌باشد چنانچه عده‌ای آن را با حرف «أَن» ناصبه قرائت کرده‌اند (ابن مهران، ۱۹۸۶: ۱۵۴). اختلاف قرائت در بخش حروف به گونه‌ای است که اگرچه برخی آنرا با حرف دیگر قرائت می‌کنند اما نوع اختلاف به گونه‌ای نیست که حرفی در قرائت مشهور از حروف ناصبه باشد و قاری دیگر آنرا با حروف مجرور و یا ... قرائت کند مانند دو حرف مستقبل «سین» و «سوف» که به آن اشاره شد در این مثال نیز اگرچه قاری حرف «أَن» ناصبه را اختیار کرده است اما تعارضی را به دنبال نخواهد داشت. «لَكَيْتًا هُوَ اللَّهُ رَبِّي». قال: و فی قِرَاءَةِ ابِي بِنِ كَعْبٍ أَنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي» (نحاس، ۱۴۲۱: ۲۹۵/۲).

نمونه هفدهم: «قَالَ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتَدْعُونَ إِلَيَّ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ»^۲ (فتح: ۱۶). اختلاف قرائت در واژه «يُسْلِمُونَ» می‌باشد. مفسر اختلاف قرائت در آیه فوق را این گونه می‌آورد: «قال الكسائي: تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ عَلَى النَّسْقِ. وَ قَالَ أَبُو إِسْحَاقَ: «أَوْ يُسْلِمُونَ» مُسْتَأْنَفٌ، وَ الْمَعْنَى أَوْ هُمْ يُسْلِمُونَ. قَالَ الْكَسَائِيُّ: وَ فِي قِرَاءَةِ ابِي بِنِ كَعْبٍ أَوْ يُسْلِمُونَ بِمَعْنَى حَتَّى يُسْلِمُوا» (نحاس، ۱۴۲۱: ۱۳۳/۴). مفسر به روش کتب احتجاج قرائی و کمی متفاوت‌تر از سایر مثال‌ها در ابتدا به اختلاف قرائت می‌پردازد و در ادامه بعد از اشاره کردن به قراءات کسایی و ابو اسحاق، قرائت ابی بن کعب را از زبان کسایی می‌آورد و خود مستقلاً به آن اشاره‌ای ندارد گویا برای مستندسازی و حقیقت قرائت ابی بن کعب اختلاف قرائت را به گزارش کسایی مستند می‌کند.

نمونه هجدهم: «فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ»^۳ (ضحی: ۹): اختلاف قرائت در واژه «فَلَا تَقْهَرْ» می‌باشد. قرائت مشهور «فَلَا تَقْهَرْ» است (دانی، ۱۳۸۳: ۴۵۲). مفسر ضمن اشاره به اختلاف قرائت تنها به

۱. ولی من کسی هستم که «الله» پروردگار من است و هیچ کس را شریک پروردگارم قرار نمی‌دهم.

۲. به اعراب بادیه‌نشین که از جنگ تخلف ورزیده‌اند، بگو: به زودی برای جنگ با مردمی سخت نیرومند فراخوانده می‌شوی که با آن‌ها بجنگید یا مسلمان شوند.

۳. پس یتیم را میازار.

ارائه قرائت ابن مسعود اشاره کرده است باید گفت تأثیر و جایگاه قرائت مصاحف در نزد این دسته از مفسران بسیار کم رنگ بوده و در نزد مفسر جایگاه ویژه‌ای نداشته است. «فَأَمَّا الْبَيْتِمْ فَلَا تَقْهَرُ ذَكَرَ أَنْ فِي مِصْحَفِ عَبْدِ اللَّهِ «فَلَا تَكْهَرُ» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۳۴۴۴/۱۰). همان گونه که قابل مشاهده است مفسر حتی به معنای واژه «تکهر» نپرداخته است و جایگاه و تأثیر قرائت ابن مسعود را در تفسیر خود مورد توجه قرار نداده است.

نمونه نوزدهم: «رَبَّنَا آتِنَاهُمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَاهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا» (احزاب: ۶۸) اختلاف قرائت در این آیه در واژه «کبیرا» است. قرائت مشهور «کبیرا» میباید عده‌ای مانند یحیی بن وثاب آن را به صورت «کثیرا» قرائت کرده‌اند. این در حالی است که با مراجعه به مصاحف، درمی‌یابیم که قرائت ابی بن کعب و ابن مسعود به صورت «کبیرا» و متناسب با قرائت مشهور است. ابی بن کعب در تفسیر این آیه می‌گوید: «کبیرا» به معنای «کثیرا» است (فراء، ۱۹۷۲: ۳۵۱/۲).

نمونه بیستم: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (زمر: ۵۳)؛ اختلاف قرائت در عبارت «يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا» میباید. دقت به این قسمت از آیه بیانگر آن است که اگرچه قرائت مشهور «يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا» میباید اما عده‌ای از جمله ابن مسعود قرائت این قسمت از آیه را اینگونه قرائت کرده‌اند «الذُّنُوبَ جَمِيعًا لَمَن يَشَاءُ» مفسر اگرچه اختلاف قرائت را بیان کرده است اما در مقابل قرائت ابن مسعود می‌نویسد منظور از ابن مسعود تفسیر آیه و تبیین آن بوده است به عبارتی خداوند گناهان هر کس را که خواست می‌آمرزد (فراء، ۱۹۷۲، ۲، ۴۲۱). همانگونه که مشاهده شد مفسر در برخی موارد علت اختلاف قرائت را ذکر میکند و به توجیه آن می‌پردازد.

نمونه بیست و یک: «بَلْ تُؤْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» (اعلی: ۱۶)؛ قرائت مشهور در ارتباط با این آیه «بَلْ تُؤْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» می‌باشد (دمیاطی، ۱۴۰۷: ۲۵۷). برخی از جمله ابن مسعود و ابی بن کعب آیه را این گونه قرائت کرده‌اند: «بَلْ أَنْتُمْ تَوْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» مفسر می‌نویسد اگرچه صحابی آیه را با افزودن ضمیر «انتم» قرائت کرده است اما این به معنای اختلاف و تعارض قرائت نیست و هدف از به کار گیری آن تفسیر آیه بوده است (نحاس، ۱۹۸۰: ۱۲۸/۵).

۱. پروردگارا! آنان را از عذاب، دو چندان ده و آن‌ها را لعن بزرگی فرما.

۲. بگو: «ای بندگان من که بر خود اسراف و ستم کرده‌اید! از رحمت خداوند نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌آمرزد، زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است..»

۳. ولی شما زندگی دنیا را مقدم می‌دارید.

نتیجه گیری

بررسی تفاسیری همچون «معانی القرآن»، «احکام القرآن»، «تفسیر قرآن عظیم» و «اعراب القرآن» (نحاس) نشان می‌دهد که مفسران در مباحث قرائات، به مصاحف صحابه توجه داشته‌اند. اگرچه با رسمیت یافتن مصحف عثمانی، به تدریج صلاحیت تلاوت سایر مصاحف (مانند مصحف ابن مسعود و ابی بن کعب) مورد تردید قرار گرفت، اما این گروه از مفسران در بیان اختلاف قرائات، خود را از مصاحف صحابه بی‌نیاز ندیدند و به آن‌ها توجه کردند. مفسرانی همچون نحاس و فراء بیشترین بهره‌گیری را از این مصاحف داشتند و کمترین آن مربوط به تفسیر «احکام القرآن» بود؛ هرچند برخی مفسران (مانند نحاس در برخی موارد) اشاره‌ای به بیان قرائات صحابه نکرده‌اند.

نکته قابل ذکر آن است که هنگامی که مفسر به قرائات صحابه اشاره می‌کند، معمولاً هیچ‌گونه تحلیل یا تبیینی ارائه نمی‌دهد و صرفاً به گزارش اختلاف قرائت بسنده می‌کند؛ در اغلب موارد نیز آن را نظریه تفسیری صحابه می‌داند. این نگاه گذرا به مصاحف غیر از مصحف عثمانی را می‌توان ناشی از دو عامل دانست: (۱) بی‌توجهی به سایر مصاحف پس از روی کار آمدن مصحف عثمانی؛ (۲) وجود نظریه‌های متفاوت درباره جواز یا عدم جواز ذکر، تبیین و تحلیل قرائت‌های خلاف رسم‌الخط مصحف در میان مفسران و عالمان.

استفاده از قرائت ابن مسعود و ابی بن کعب در آراء تفسیری تقریباً مساوی بوده که نشان‌دهنده اهمیت هر دو مصحف نزد مفسران است. بنابراین، بررسی تفاسیر و میزان توجه مفسران به مسئله اختلاف قرائات نزد صحابه، شاخصی برای ارزیابی اهمیت یا عدم اهمیت سایر مصاحف در نزد آنان محسوب می‌شود.

فهرست منابع

- ابن اثير، مجدالدين، (١٣٨٣)، النهايه فى غريب الحديث و الاثر، تحقيق طاهر احمد الراوى و محمود محمد الطناحى، دار احياء الكتب العربيه ليعسى البابى الحلبي.
- ابن ابى داوود سجستاني، عبدالله، (١٩٣٦)، المصاحف، قاهره: دار الحديث.
- ابن جزرى، محمد بن محمد، (١٣٥٠)، منجد المقرئين و مرشد الطالبين، قاهره: مكتبه القدسى.
-، (١٩٦٠)، النشر فى قراءات العشر، تصحيح: على محمد الصباغ، مصر: المكتبه التجاربه الكبرى.
-، (١٩٣٢)، غايه النهايه فى طبقات القراء، مصر: مطبعه الخانجى.
- ابن جنى، ابوالفتح عثمان، (١٩٦٩)، المحتسب فى تبين وجوه شئاذ القرائات و الايضاح عنها، تحقيق: على النجدى ناصف و عبدالفتاح شلبى، قاهره: مطبعه الخانجى.
- ابن ابى حاتم، عبدالرحمان بن محمد، (١٤١٩) تفسير القرآن العظيم، عربستان سعودى: مكتبه النزار مصطفى الباز.
- ابن حنبل، احمد بن محمد، (١٣١٣)، مسند، قاهره: موسسه الرساله.
- ابن خالويه، حسين، (١٣٩٤)، مختصر فى شواذ القرآن، به كوشش برگشترسر، قاهره، بينا.
- ابن خلف، ابوعلى الحسن، (١٤٠٩)، تلخيص العبارات بلطيف الاشارات فى القراءات السبع، تحقيق سبيع حمزهى كاظمى، بيروت: دارالقبله للثقافه الاسلاميه.
- ابن سعد، محمد، (١٩١٨)، الطبقات الكبير، به كوشش زاخاو و ديكران، قاهره: مكتبه الخانجى بالقاهره.
- ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم، (١٦٦٩)، المعارف، به كوشش ثروت عكاشه، قاهره: دارالمعارف للنشر.
- ابن قيم الجوزيه، محمد بن ابى بكر، (١٤٠٥)، زاد المعاد فى هدى خير العباد، تحقيق شعيب و عبدالقادر الانطووط، بيروت: موسسه الرساله.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، (١٤٢٩)، البدايه و النهايه، بيروت: مكتبه الهلال.
- ابن ماجه، محمد، (١٩٥٣)، سنن ابن ماجه، به كوشش محمد فواد عبدالباقي، قاهره: بينا.
- ابن مجاهد، احمد، (١٣٧٢)، السبعه فى القرائات، به كوشش شوفى ضيف، قاهره: دارالمعارف للنشر.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، (٢٠٠٥م)، لسان العرب، بيروت: دارصادر.

ابن مهران، احمد بن حسین، (۱۹۸۶)، المبسوط فی القراءات العشر، به کوشش سبع حمزه کافی، دمشق: بینا.

..... (۱۴۰۵)، الغایه فی القراءات العشر، تحقیق محمد

غیاث الجنباز، ریاض: شرکه العیبکان للطباعه و النشر.

ابن ندیم، محدثین اسحاق، (بینا)، الفهرست، بیروت: دارالمعرفه.

اوعبید، قاسم بن سلام، (۱۴۲۶)، فضائل القرآن، بیروت: مکتبه العصریه.

ابوعمرودانی، عثمان، (۱۹۳۰)، التیسیر، به کوشش اتوپرتسل، بیروت: دارالکتاب العلمیه.

ابو نعیم اصفهانی، احمد، (۱۹۳۲)، حلیه الاولیاء، قاهره: بینا.

بسوی، یعقوب، (۱۹۷۵)، المعرفه و التاریخ، به کوشش اکرم ضیاء عمری، بغداد: بینا.

بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۳۱۵)، صحیح بخاری، قاهره: دارالاحیاء الکتب العربیه.

..... (۱۹۶۳)، التاریخ الکبیر، به کوشش عبدالرحمان یمانی و

دیگران، بیروت.

..... (بینا)، کتاب فضائل صحابه، بیجا: دار ابن جوزی.

بقاعی، ابراهیم بن عمر بن حسن، (۱۴۲۳)، الضوابط و الاشارات، تحقیق دکتر محمد مطیع حافظ،

بیروت: دارالفکر.

ترمذی، محمد، (۱۳۸۱)، سنن ترمذی، به کوشش ابراهیم عطوه عوض، قاهره: دارالفکر.

جلودی، عبدالعزیز، (۱۴۱۲)، ما نزل من القرآن، به کوشش احمد پاکتچی، قم.

حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، (۱۳۳۴)، المستدرک علی الصحیحین، بیروت: دارالمعرفه.

حجتی، محمداقرا، (۱۳۱۱)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

خویی، سید ابوالقاسم، (۱۳۱۷)، البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

دانی، ابوعمر، (۱۳۸۳)، التیسیر فی القراءات السبع، تحقیق اتوپرتزل، استانبول: مطبعه الدوله.

دمیاطی، شهاب الدین، (۱۴۰۷)، اتحاف فضلا البشر فی القراءات الاربعه عشر، تحقیق دکتر شعبان

محمد اسماعیل، بیروت: عالم الکتب.

زبیدی، مرتضی، (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر.

زرکشسی، بدرالدین محمد بن عبدالله، (۱۴۱۰)، البرهان فی علوم القرآن، قاهره: دارالاحیاء الکتب

العربیه.

- سالم محیسن، محمد، (۱۳۹۹)، المقتبس من اللهجات العربیه و القرآنیه، قاهره: مکتبه القاهره.
-، (۱۴۰۸)، المقتبس من اللهجات العربیه و القرآنیه، قاهره: مکتبه القاهره.
- سبکی، عبدالوهاب، (۱۹۶۶)، طبقات الشافیه الکبری، به کوشش عبدالفتاح محمد حلو و محمود محمد طنحی، قاهره: دارالاحیاء الکتب العربیه.
- سیوطی، محمد، (۱۹۶۷)، الاتقان فی علوم القرآن، به نقل از المصاحف ابن اشته، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: دارالفکر.
- شهریزی، ابوالکرم مبارک بن حسن، (۱۴۲۹)، المصباح الزاهر فی قراءات العشر البواهر، تحقیق عبدالرحیم الطرهونی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- صاوی، عبدالله اسماعیل، (۱۳۵۴)، مقدمتان فی علوم القرآن، به کوشش آرتور جفری، قاهره: بینا.
- طاسان، محمد بن عبدالرحمان، (۱۴۳۳)، المصاحف منسوبه للصحابه، و الرد علی الشبهات المثاره حولها عرض و درسه، ریاض: دارالتدمریه.
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۶۰)، قرآن در اسلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طبری، محمدبن جریر، (۱۹۶۴)، تاریخ طبری، بیجا: انتشارات اساطیر.
- عتر، نورالدین، (۱۹۹۲)، القرآن الکریم و الدراسات الادبیه، دمشق: دانشگاه دمشق.
- عسکری، سیدمرتضی، (۱۴۱۶)، القرآن الکریم و روایات المدرستین، تهران: مجمع العلمی الاسلامی.
- فخر رازی، محمدبن عمر، (۱۴۲۶)، تفسیر الفخر الرازی المشتهر بالتفسیر الکبیر و مفاتیح الغیب، بیروت: دارالفکر.
- فراء، یحیی، (۱۹۷۲)، معانی القرآن، به کوشش احمد یوسف نجاتی و محمدعلی نجار، مصر: دارالمصریه للتالیف و الترجمه.
- فضلی، عبدالهادی، (۱۴۱۳)، القراءات القرآنیة تاریخ و تعریف، بیروت، مرکز الغدیر و الدراسات و النشر و توزیع.
- قالنسی، ابوالعز محمدبن حسین بن دینار، (۱۴۰۴)، ارشاد المبتدی و تذکره المنتهی فی القرائات العشر، تحقیق عمر حمدان الکیسی، مکه: المکتبه الفیصلیه.

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۸)، الکافی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

گلدسیهر، (۱۹۷۰)، دستورالعمل تفسیر اسلامی از قرآن، لیدن.

مسلم بن حجاج، (۱۹۹۵)، صحیح مسلم، به کوشش محمد فواد عبدالباقی، قاهره: دارالطباعه العامره.

مکی بن ابی طالب، محمد، (۱۴۰۴)، الكشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، تحقیق دکتر محی الدین رمضان، بیروت: موسسه الرساله.

نحاس، احمد بن محمد مصری، (۱۹۸۰)، اعراب القرآن، تحقیق زهیر غازی زاهد، بغداد: مکتبه المعانی.

نسائی، احمد، (۱۳۴۸)، سنن نسائی، قاهره: دار الاسلام للنشر و التوزیع.

References

- Ibn Athir, M. al-Din. (2004). *Al-Nihāya fī gharīb al-ḥadīth wa al-athar* [The ultimate in the study of unusual words in hadith and tradition] (T. A. al-Rawi & M. M. al-Tanahi, Eds.). Dār Iḥyā' al-Kutub al-'Arabiyya li-'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī. (Original work published 1383 Sh)
- Ibn Abi Dawud al-Sijistani, A. (1936). *Al-Maṣāḥif* [The codices]. Dār al-Ḥadīth.
- Ibn al-Jazari, M. (1931). *Munjid al-muqri'īn wa murshid al-ṭālibīn* [The aid of the reciters and the guide of the students]. Maktabat al-Qudsī. (Original work published 1350 AH)
- Ibn al-Jazari, M. (1960). *Al-Nashr fī al-qirā'āt al-'ashr* [The dissemination of the ten recitations] (A. M. al-Ṣabbāgh, Ed.). Al-Maktaba al-Tijāriyya al-Kubrā.
- Ibn al-Jazari, M. (1932). *Ghāyat al-nihāya fī ṭabaqāt al-qurrā'* [The culmination of the end in the generations of reciters]. Maṭba'at al-Khānjī.
- Ibn Jinnī, A. al-F. U. (1969). *Al-Muḥtasab fī tabyīn wujūh shawādh al-qirā'āt wa al-īdāh 'anhā* [The reckoner in clarifying the aspects of anomalous readings and explaining them] (A. al-Najdī Nāṣif & A. al-Fattāḥ Shalabī, Eds.). Maṭba'at al-Khānjī.
- Ibn Abi Hatim, A. (1998). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* [Exegesis of the glorious Qur'an]. Maktabat al-Nizār Muṣṭafā al-Bāz. (Original work published 1419 AH)
- Ibn Hanbal, A. (1895). *Musnad* [The compilation]. Mu'assasat al-Risāla. (Original work published 1313 AH)
- Ibn Khalawayh, H. (1974). *Mukhtaṣar fī shawādh al-Qur'ān* [A compendium on the anomalous readings of the Qur'an] (G. Bergsträsser, Ed.). Bī-nā. (Original work published 1394 AH)
- Ibn Khalaf, A. A. al-Ḥ. (1988). *Talkhīṣ al-'ibārāt bi-laṭīf al-ishārāt fī al-qirā'āt al-sab'* [Summary of phrases with subtle indications concerning the seven recitations] (S. Ḥamzah Kāzīmī, Ed.). Dār al-

- Qibla li al-Thaqāfa al-Islāmiyya. (Original work published 1409 AH)
- Ibn Sa'd, M. (1918). *Al-Ṭabaqāt al-kabīr* [The great book of generations] (E. Sachau et al., Eds.). Maktabat al-Khānjī bi al-Qāhira.
- Ibn Qutayba, A. (1669). *Al-Ma'ārif* [The knowledge] (T. 'Ukāsha, Ed.). Dār al-Ma'ārif li al-Nashr.
- Ibn Qayyim al-Jawziyya, M. (1984). *Zād al-ma'ād fī hady khayr al-'ibād* [Provisions for the afterlife in the guidance of the best of worshippers] (Shu'ayb al-Arna'ūt & A. al-Qādir al-Arna'ūt, Eds.). Mu'assasat al-Risāla. (Original work published 1405 AH)
- Ibn Kathīr, I. (2008). *Al-Bidāya wa al-nihāya* [The beginning and the end]. Maktabat al-Hilāl. (Original work published 1429 AH)
- Ibn Mājah, M. (1953). *Sunan Ibn Mājah* [The Sunan of Ibn Majah] (M. F. 'Abd al-Bāqī, Ed.). Bī-nā.
- Ibn Mujāhid, A. (1952). *Al-Sab'a fī al-qirā'āt* [The seven in the recitations] (S. Ḍayf, Ed.). Dār al-Ma'ārif li al-Nashr. (Original work published 1372 AH)
- Ibn Manẓūr, M. (2005). *Lisān al-'Arab* [The tongue of the Arabs]. Dār Ṣādir.
- Ibn Mihrān, A. (1986). *Al-Mabsūṭ fī al-qirā'āt al-'ashr* [The extended concerning the ten recitations] (S. Ḥamzah Kāfī, Ed.). Bī-nā. (Original work published 140? AH – date of edition 1986)
- Ibn Mihrān, A. (1984). *Al-Ghāya fī al-qirā'āt al-'ashr* [The ultimate aim concerning the ten recitations] (M. Ghiyāth al-Janbāz, Ed.). Sharikat al-'Ubaykān li al-Ṭibā'a wa al-Nashr. (Original work published 1405 AH)
- Ibn al-Nadīm, M. (n.d.). *Al-Fihrist* [The catalogue]. Dār al-Ma'rifa.
- Abū 'Ubayd al-Qāsim ibn Sallām. (2005). *Faḍā'il al-Qur'ān* [The virtues of the Qur'an]. Maktabat al-'Aṣriyya. (Original work published 1426 AH)

- Abū ‘Amr al-Dānī, ‘U. (1930). *Al-Taysīr* [The facilitation] (O. Pretzl, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Abū Nu‘aym al-Iṣfahānī, A. (1932). *Hilyat al-awliyā’* [The ornament of the saints]. Bī-nā.
- Al-Basawī, Y. (1975). *Al-Ma‘rifā wa al-tārīkh* [Knowledge and history] (A. Ḍiyā’ al-‘Umarī, Ed.). Bī-nā.
- Al-Bukhārī, M. (1897). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* [The authentic collection of al-Bukhari]. Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyya. (Original work published 1315 AH)
- Al-Bukhārī, M. (1963). *Al-Tārīkh al-kabīr* [The great history] (A. al-Raḥmān al-Yamānī et al., Eds.). [s.n.].
- Al-Bukhārī, M. (n.d.). *Kitāb Faḍā’il al-ṣaḥāba* [The book of the virtues of the Companions]. Dār Ibn Jawzī.
- Al-Biqā‘ī, I. (2002). *Al-Dawābiṭ wa al-ishārāt* [The regulations and indications] (M. M. Ḥāfiẓ, Ed.). Dār al-Fikr. (Original work published 1423 AH)
- Al-Tirmidhī, M. (1961). *Sunan al-Tirmidhī* [The Sunan of al-Tirmidhi] (I. ‘Aṭwah ‘Awaḍ, Ed.). Dār al-Fikr. (Original work published 1381 AH)
- Al-Jalūdī, A. (1991). *Mā nazala min al-Qur’ān* [What was revealed of the Qur’an] (A. Pākāt’chī, Ed.). [s.n.]. (Original work published 1412 AH)
- Al-Ḥākīm al-Naysābūrī, M. (1915). *Al-Mustadrak ‘alā al-Ṣaḥīḥayn* [The supplement to the two authentic collections]. Dār al-Ma‘rifā. (Original work published 1334 AH)
- Ḥujjatī, M. B. (1932). *Pazhūhishī dar tārīkh-i Qur’ān-i karīm* [A study in the history of the Noble Qur’an]. Daftar-i Nashr-i Farhang-i Islāmī. (Original work published 1311 Sh)
- Al-Khū‘ī, A. (1938). *Al-Bayān fī tafsīr al-Qur’ān* [The exposition in the exegesis of the Qur’an]. Mu’assasat al-A‘lamī li al-Maṭbū‘āt. (Original work published 1317 Sh)

- Al-Dānī, A. ‘A. (1963). *Al-Taysīr fī al-qirā’āt al-sab’* [The facilitation concerning the seven recitations] (O. Pretzl, Ed.). Maṭba‘at al-Dawla. (Original work published 1383 AH)
- Al-Dimyātī, S. (1986). *Ithāf fuḍalā’ al-bashar fī al-qirā’āt al-arba’ ‘ashar* [The gift of the virtuosos of humanity in the fourteen recitations] (S. M. Ismā‘īl, Ed.). ‘Ālam al-Kutub. (Original work published 1407 AH)
- Al-Zabīdī, M. (1993). *Tāj al-‘arūs min jawāhir al-qāmūs* [The bride’s crown from the jewels of the dictionary]. Dār al-Fikr. (Original work published 1414 AH)
- Al-Zarkashī, B. (1989). *Al-Burhān fī ‘ulūm al-Qur’ān* [The proof in the sciences of the Qur’an]. Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyya. (Original work published 1410 AH)
- Sālim Muḥaysin, M. (1978). *Al-Muqtabas min al-lahajāt al-‘Arabiyya wa al-Qur’āniyya* [Adaptations from Arabic and Qur’anic dialects]. Maktabat al-Qāhira. (Original work published 1399 AH)
- Sālim Muḥaysin, M. (1987). *Al-Muqtabas min al-lahajāt al-‘Arabiyya wa al-Qur’āniyya* [Adaptations from Arabic and Qur’anic dialects]. Maktabat al-Qāhira. (Original work published 1408 AH)
- Al-Subkī, A. (1966). *Ṭabaqāt al-Shāfi’iyya al-kubrā* [The great classes of the Shāfi‘i school] (A. F. M. Ḥilw & M. M. al-Ṭanāḥī, Eds.). Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyya.
- Al-Suyūṭī, J. (1967). *Al-Itqān fī ‘ulūm al-Qur’ān* [The perfection in the sciences of the Qur’an] (M. A. F. Ibrāhīm, Ed., citing from *al-Maṣāḥif* by Ibn al-Ashta’). Dār al-Fikr.
- Al-Shahrazūri, A. (2008). *Al-Miṣbāḥ al-zāhir fī qirā’āt al-‘ashr al-bawāhir* [The radiant lamp concerning the ten brilliant recitations] (A. al-Raḥīm al-Ṭarḥūnī, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (Original work published 1429 AH)
- Al-Ṣāwī, A. I. (1935). *Muqaddimatān fī ‘ulūm al-Qur’ān* [Two introductions to the sciences of the Qur’an] (A. Jeffery, Ed.). Bī-nā. (Original work published 1354 AH)

- Al-Ṭāsān, M. (2011). *Al-Maṣāḥif al-mansūba li al-ṣaḥāba, wa al-radd ‘alā al-shubuhāt al-muthāra ḥawlahā: ‘arḍ wa dirāsa* [The codices attributed to the Companions and the refutation of the doubts raised about them: A survey and study]. Dār al-Tadmuriyya. (Original work published 1433 AH)
- Ṭabāṭabā’ī, M. H. (1981). *Qur’ān dar Islām* [The Qur’an in Islam]. Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (Original work published 1360 Sh)
- Al-Ṭabarī, M. (1964). *Tārīkh al-Ṭabarī* [The history of al-Tabari]. [s.l.]: Intishārāt-i Asāṭīr.
- ‘Itr, N. (1992). *Al-Qur’ān al-karīm wa al-dirāsāt al-adabiyya* [The Noble Qur’an and literary studies]. Jāmi‘at Dimashq.
- Al-‘Askarī, M. (1995). *Al-Qur’ān al-karīm wa riwāyāt al-madrasatayn* [The Noble Qur’an and the narrations of the two schools]. Al-Majma‘ al-‘ilmī al-Islāmī. (Original work published 1416 AH)
- Fakhr al-Rāzī, M. (2005). *Tafsīr al-Fakhr al-Rāzī al-mushtahir bi al-Tafsīr al-Kabīr wa Mafātīḥ al-ghayb* [The exegesis of Fakhr al-Razi, known as the Great Exegesis and Keys of the Unseen]. Dār al-Fikr. (Original work published 1426 AH)
- Al-Farrā’, Y. (1972). *Ma‘ānī al-Qur’ān* [The meanings of the Qur’an] (A. Y. Najātī & M. A. al-Najjār, Eds.). Al-Dār al-Miṣriyya li al-Ta’līf wa al-Tarjama.
- Al-Faḍlī, A. (1992). *Al-Qirā’āt al-Qur’āniyya: tārikh wa ta’rīf* [Qur’anic readings: History and definition]. Markaz al-Ghadīr li al-Dirāsāt wa al-Nashr wa al-Tawzī‘. (Original work published 1413 AH)
- Al-Qalānisī, A. (1983). *Irshād al-mubtadī wa tadhkīrat al-muntahī fī al-qirā’āt al-‘ashr* [Guidance for the beginner and reminder for the advanced regarding the ten recitations] (‘U. Ḥamdān al-Kubaysī, Ed.). Al-Maktaba al-Fayṣaliyya. (Original work published 1404 AH)

- Al-Kulaynī, M. (1968). *Al-Kāfi* [The sufficient] (A. A. Ghaffārī, Ed.). Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (Original work published 1388 AH)
- Goldziher, I. (1970). *Dastūr al-‘amal dar tafsīr-i Islāmī az Qur’ān* [Directions in Islamic exegesis of the Qur’an] (Persian translation). Brill.
- Muslim ibn al-Ḥajjāj. (1995). *Ṣaḥīḥ Muslim* [The authentic collection of Muslim] (M. F. ‘Abd al-Bāqī, Ed.). Dār al-Ṭibā‘ah al-‘Āmirah.
- Makkī ibn Abī Ṭālib, M. (1984). *Al-Kashf ‘an wujūh al-qirā’āt al-sab‘ wa ‘ilalihā wa ḥujajihā* [Unveiling the aspects, causes, and proofs of the seven recitations] (M. al-Dīn Ramaḍān, Ed.). Mu’assasat al-Risāla. (Original work published 1404 AH)
- Al-Naḥḥās, A. (1980). *I‘rāb al-Qur’ān* [The grammatical analysis of the Qur’an] (Z. G. Zāhid, Ed.). Maktabat al-Ma‘ānī.
- Al-Nasā’ī, A. (1929). *Sunan al-Nasā’ī* [The Sunan of al-Nasa’i]. Dār al-Islām li al-Nashr wa al-Tawzī‘. (Original work published 1348 AH).